

СТАТУС ХАТНЬОЇ РОБІТНИЦІ В УРБАНІЗОВАНОМУ СОЦІУМІ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Мирослав БОРИСЕНКО,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
 Київ (Україна)

HOMEWORKERS STATUS IN UKRAINIAN URBANIZED SOCIETY AT FIRST PART OF XX CENTURY

Myroslav BORYSENKO,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

RESEARCHER ID: S – 5993 - 2017

borysenkomyroslav@gmail.com

Борисенко Мирослав. Статус домашней работницы в урбанизированном социуме Украины в первой половине XX ст. Цель исследования: социальное положение домашних работников в связи с урбанизационными процессами в городах Украины. Статья посвящена малоизученной проблеме в украинской историографии. **Научная новизна.** Это первая попытка в украинской историографии описать повседневную жизнь украинских служанок как отдельного социального слоя. **Методы.** Автор изучает социальный статус «невидимой» социальной группы – прислуги используя историко-антропологические подходы к пониманию истории. В то время женщины не имели возможности найти хорошую работу в городе и подвергались эксплуатации и неравенству. Домашняя работа была одним из немногих способов для женщин адаптироваться во враждебных городах. **Выводы.** Многие служанки работали нелегально, без соглашений и это было главной причиной конфликтов. Прислуга не имела собственного жилища и проживала в квартирах вместе с работодателями. Прислуга получала больше власти в домашнем пространстве, но в публичной сфере ее социальное положение было очень низким.

Ключевые слова: домашние работницы, прислуга, повседневная жизнь в Украине, гендер, социальный статус.

Вступ. В українській історіографії останні десять років можна спостерігати своєрідний бум досліджень з історії повсякдення «радянської» людини. Захоплення антропологічними студіями, інтерес до історії «маленької людини», на противагу історії партій та класів, стало масовим явищем в історичному науковому середовищі. На хвилі подібних студій усе більше істориків починають звертатися до наукового напрямку, що отримав назву – «нова соціальна історія». Предметом дослідження цього напрямку стали невеликі групи, тимчасові об'єднання, перехідні або маргінальні соціальні верстви. Одночасно повсякдення радянського минулого отримало і свій гендерний аспект в сучасних історичних працях, що цілком закономірно.

Постановка проблеми. Мережа соціальних зв'язків у місті є досить складною, в історичному контексті вона переживала численні глобальні трансформації і саме цей клубок протиріч заслуговує на пильну увагу дослідника. Міжнародна конференція праці в 2010 році проголошувала, що домашня праця пов'язана із світовою історією рабства, колоніалізму та інших форм примусової праці¹. Також А. Клоц стверджує, що проблема рівності та експлуатації є однією із ключових при вивче-

ні історії домашніх робітників, незалежно від географічних чи хронологічних рамок². Становище жінки у наймах, транслюється як пригнічене та депресивне, в той же час обмежитися таким висновком, означає відмовитися від розгляду цієї проблеми в кількох площинах – гендерній, економічній та соціальній. Як виявляється інститут хатньої робітниці виконував кілька функцій в суспільстві та мав вагоме значення для повсякдення людей у місті. **Мета дослідження.** Таким чином, предметом дослідження цієї статті є домашня прислуга, як окрема соціальна верства, що розглядається через призму трансформації її соціального статусу.

Історіографія та джерельна база. За кілька останніх років вийшло багато ґрунтовних монографій в яких розглядається життя та побут різних верств міського населення – робітників, студентів, української інтелігенції³. Однак в українській історіографії питання ролі домашньої прислуги не розглядалося. Одночасно цей прошарок міського пролетаріату майже не представлено і в російській історіографії. Лише в 2012 р. була успішно захищена дисертація молодої російської дослідниці А. Клоц⁴. У роботі А. Клоц інститут домашньої прислуги розглядається, насамперед, як своєрідний інструмент

¹ Dostojnyj trud dlya domashnykh rabotnykov. Doklad IV (2). Mezhdunarodnaya konferencyya truda, 99 sessyya, 2010 [Decent work of domestic workers. Issue International Labor Conference, 99 session, 2010 y.], URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@relconf/documents/meetingdocument/wcms_124843.pdf.

² Klotc Alissa. «Svetlyj put': Ynstytut domashnykh rabotnyk kak myhracyonnyj kanal y mechanizm sotsyalnoj mobyl'nosti epochy stalynyzma» [«The bright way»: Institutut domestic workeras as migration channel and mechanism of social mobility in the of Stalinism era. A new literary review], URL: <http://www.nlobooks.ru/node/2615>.

³ Kolyastruk O. Intelihenciya Ukrainy 1920 ti roky. Povsyakdenne zhyttya [Intelligentsia of Ukraine 1920's. Everyday life.], Charkiv, Rarytety Ukrainy, Movchan O., 2011;

Povsyakdenne zhyttya robotnykiv USRR 1920-ti rr. [Everyday life of the workers of the Ukrainian SSR in the 1920's] Kyev, Instytut Istoriyi NAN Ukrainy, Ryabchenko O., 2012;

Studenty radyans'koyi Ukrainy 1920–1930-rokiv: praktyky povsyakdennosti ta konflikty identyfikaciyi. [Students of Soviet Ukraine 1920–1930 s: Everyday Practices and Identification Conflicts], Charkiv, Rarytety Ukrainy, Lyubav'skyj R; Povsyakdenne zhyttya robotnykiv Charkova v 1920 –ti, na pochatku 1930-ch rokiv [Everyday life of Kharkov workers in the 1920 s, early 1930 s.], Charkiv, Rarytety Ukrainy, 2016.

⁴ Klotc A. «Domashnyaya prysluha kak sotsyalnyj fenomen epochy stalynyzma» [Domestic servants as a social phenomenon of the era of Stalinism], *Abstract of unpublished thesis*, Chelyabynsk, 2012, 27 p.

соціальної мобільності, котрий слугував важливим каналом адаптації вчорашніх селян до нових умов проживання в місті.

Вивчаючи статус цієї групи городян, дослідник може зіткнутися із браком джерельної бази. Незважаючи на показну турботу партії по відношенню до найбільш експлуатованих груп міської людності, у реальності, представники домашньої прислуги залишалися сам на сам зі своїми наймачами. В результаті офіційні документи, навіть результати переписів, не завжди адекватно відображають структуру, чисельність та реальне становище цієї групи. Досить цікаві матеріали можна знайти в документах профспілкових організацій, які проводили обстеження умов праці, але багато хатніх робітниць не входили до жодних із профспілок і випадали із поля зору цих органів. Внаслідок близького співіснування мешканців великих квартир їх долі досить часто перетиналися, що відобразилося в документах особистого характеру – листуванні, мемуарах, щоденниках тощо.

Основна частина. Поширення професії служниці було тісно пов'язано із урбанізацією. На рубежі століть в європейських країнах чисельність жінок, що працювали у домашньому господарстві постійно зростала. При чому чим більше було місто, тим більше був попит на послуги прислуги. Насправді, в домашній сфері використання додаткових жіночих рук було викликано не питанням престижу, а доцільності. Багато професій, які зараз змаргіналізовані, в першій половині ХХ ст. були досить престижними та добре оплачуваними. Якщо сьогодні побутові, комунальні, освітні послуги надаються населенню централізовано великими корпораціями, то ті ж самі потреби в першій половині ХХ ст. задовольняла ціла армія «приватників». Внаслідок зародкової стадії розвитку комунального господарства, бідності комунальної системи та побутового обслуговування такі професії як двірник, слюсар, сантехнік та домробітниця відігравали дуже важливу роль у задоволенні побутових потреб людей. Серед домашніх робітниць було багато високопрофесійних осіб, які цінували свій труд та отримували цілком конкурентну зарплату, враховуючи той факт, що жінкам до початку 1930-х років було досить складно отримати роботу.

Незважаючи на необхідність та важливість праці домашніх працівників, хатня робітниця знаходилась, напевне, на найнижчому щаблі соціально класової структури модерного часу. У вітчизняній літературі ХІХ – початку ХХ ст. ця тема мала ключове соціальне значення. Образ дівчинки служниці, що через бідність та недолю мусила найматися до «панів», яскраво відображено в соціально направленій літературі кінця ХІХ початку ХХ ст. Загалом, в перших спробах гендерної рецепції, проблема жіночої долі, або точніше її антитези «недолі», отримала чітке соціально-класове трактування. Працюючи за копійки та на «хазяйських харчах», позбавлені можливості об'єднатися для успішного відстоювання своїх прав, здається ця частина робітників не мала жодних можливостей для успішної інкорпорації в соціальну

структуру тогочасного міста, не кажучи вже про можливість кар'єри, або права на нормальне життя. Пригнічене становище проявлялося у різних формах. Господарі навіть диктували який одяг мають носити служниці, щоб підкреслити їх невірний статус. Деякі суворі господині не дозволяли своїй прислузі носити шляпи, коли вони супроводжували їх на базар й примушували їх вдягати спеціального «чепчика», що маркував дівчину як особу, що належить до стану служанок⁵.

Становище хатніх робітниць не дуже змінилося після революції. Серед усіх інших пролетарських професій навряд чи можна було знайти ще таку працю, що в тодішній соціальній ієрархії цінувалася так низько. Наприклад, профспілка Миколаєва, напередодні 8 березня, турбуючись про працевлаштування хатніх робітниць на більш престижну роботу звітувала, що кількох колишніх служанок вони перевели на роботу посудомийок, що вважалося своєрідним професійним та соціальним ростом⁶. Якщо міграція вгору була можлива до статусу посудомийки, робітниця на виробництві або навіть робфаківки, то вниз хатні робітниця могли опуститися тільки на саме дно. А. Клоц пише, що домашні робітниця давали досить високий відсоток проститутток⁷. Вважалося, що саме важкі умови праці та соціальна незахищеність були причиною цього явища: «Хатня робітниця знаходиться у більшості випадків у поганих умовах, піддається надзвичайній експлуатації (16-ти годинний день, замість 8-ми годинного). Безробіття та найголовніше відсутність житла може штовхнути домашню робітницю на різноманітні злочини. Й насамперед, на шлях проституції»⁸. Проблема незахищеності цієї категорії працюючих жінок котрі часто зазнавали сексуального насильства висвітлювалася на сторінках газет, дискутувалася в колах політиків, була представлена в програмах політичних партій. Про залежність соціального становища та сексуальної експлуатації часто говорили соціалісти ХІХ ст. А. Бебель писав, що у місті впадає у вічі той ганебний факт – як багато жінок з середовища служниць стають проститутками.⁹

В художній літературі такий сюжет є дуже популярний – зваблена та знеславлена своїм господарем дівчина опускає руки й стає на шлях проституції. У більшості випадків вказується на важке економічне становище дівчини, що слугує ледь не головною причиною такого падіння, її залежність від господарів тощо. Як пише А. Клоц: «Особливо драматичними були ситуації, коли хатні робітниця ставали жертвами сексуального насильства, хоча ця тема потребує подальшого опрацювання як і тема домашнього насильства в СРСР»¹⁰.

Домашня сфера, що будувалася на уявленнях про сімейні відносини мусила включати в себе «чужорodne тіло». В межах приватного світу, де місце було лише сімейним стосунками, зокрема і сексуальним відносинам, раптом з'являлися об'єкти, які не мали тут чіткого статусу. Своєрідні патерни зловживань, як вважають зарубіжні вчені мають тотожність у системі найму домашніх слуг та сексуальної експлуатації жінок. Оскільки

⁵ Ysolany E. Dama v shtanach. Ocherky po ystoriyu evolyucyyi zhenskoho plat'ya [The lady in the pants. Essays on the history of the evolution of women's dress], Kyev, Peterburh, Odessa, 1912, P. 22.

⁶ Central'nyj derzhavnyj Arhiv Vyshhych Orhaniv Vldy ta Upravlinnya Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration], (CDAVOVU Ukrainy), Fond № 2623, Op., 1, Case № 2654, ark. 43.

⁷ Klotc Alissa. «Svetlyj put': Ynstytut domashnyh rabotnyc ..., op.cit, URL: <http://www.nlobooks.ru/node/2615>.

⁸ I.L. «Nuzhe nnochlezhnyj dom» [Need a doss house], *Rabotnyca y domashnyaya hozyajka* [Worker and housewife], № 3, 1927, P. 8.

⁹ Bebel' A. Zhensshyna y socyalyzm [Women and socialism], Moscow, Hospolytyzdat, 1957, P. 249.

¹⁰ Klotc Alissa. «Svetlyj put'» Ynstytut domashnyh rabotnyc ..., op.cit, URL: <http://www.nlobooks.ru/node/2615>.

обидві сфери забезпечують обмін послугами в приватній сфері, що не регулюється, або майже не регулюється формальним договором – трудовими угодами, законодавством тощо¹¹.

Заради справедливості, треба все ж наголосити, що відсутність чіткого розмежування прав та обов'язків, що взагалі було неможливим у приватній сфері, могли використовувати обидві сторони. На початку ХХ ст. в літературі все рідше пропагується роль жінки як жертви, навпаки, вона виступає як рівний партнер у стосунках з чоловіками. Враховуючи спільне проживання в одній квартирі та досить суворі погляди тогочасного суспільства на сексуальну свободу, молоді служанки цілком могли використовувати ці переваги з метою добитися уваги з боку роботодавців чоловіків. Тим більше, що такі випадки фіксували і в попередні періоди, коли сексуальна свобода як вважалася багатоманітною була суттєво обмежена. Цікавим видається запис українського етнографа М. Маркевича. У розділі «Любощі» він описує як молода служниця скористалася «своїм службовим становищем». Розтираючи п'яти хворому поміщику, вона почала таємно втирати йому спеціальне чарівне зілля – щоб «до себе пана привернуть»¹². Як пише М. Маркевич: «Желание быть любовницею барина, им овладеть и затем властвовать над всеми своими равными увлекло служанок употреблять знахарские тайны»¹³.

Отже, головна проблема полягала у невизначеному соціальному статусі прислуги, яка отримувала певні права в межах неформального, домашнього середовища. На перший погляд підпорядковане навіть принизливе становище цих жінок ні в кого не викликає сумнівів та все ж варто більш детально розібратися в цьому питанні. В першу чергу треба наголосити на чіткому розмежуванні публічної та приватної сфери, що було характерним для міського соціуму кінця ХІХ – початку ХХ ст. В публічному житті в масовій інтерпретації ці люди займали все ще дуже низьку соціальну позицію, але в приватному, домашньому середовищі їх роль суттєво зростала. Більше того, чим далі від публічної сфери знаходився об'єкт, тим більше влади та соціального капіталу він отримував у приватній сфері. Це стосується, загалом, становища жінок та жінок-служанок, особливо. Влада жінки зосереджувалася в маргінальній сфері домашнього повсякдення, але в цій царині вона владарювала безроздільно. Таким чином, втрачаючи соціальний авторитет в публічній сфері жінка, або її помічниця накопичувала свою «владу» в сфері домашній.

Внаслідок специфічної ролі домашньої праці правові відносини в цій сфері регулювалися різним законодавством – законами про працю, житловим кодексом, спеціальними постановами про умови праці найманих робітників. Постанова Уряду, що регламентувала роботу хатніх робітників була прийнята в 1926 р. Вона захищала працівниць, що працювали легально та вступали до профспілки. Працівниці мали оформити договір зі своїми наймачами, в якому мало було чітко прописано обов'язки та права обох сторін. В договорі вказувалася

фіксована оплата праці, що мала виплачуватися не менше як 50 % грошима, а інша половина в натуральному вигляді. Встановлювався єдиний вихідний день, регламентувалася додаткова плата за понаднормову працю, компенсація за робочий одяг тощо. Якщо дівчина працювала у «нетрудових елементів», то такий договір із профспілкою треба було підписувати обов'язково. Від суми місячної плати із наймача вираховували 2-3 %. У випадку, якщо дівчина була неграмотною за неї договір міг підписати уповноважений від профспілки. Постанова про Умови праці найманих робітників ВУЦВК та РНК від 28 квітня 1926 року, містила статтю, що вимагала від робітника старанно та сумлінно виконувати усі свої зобов'язання та берегти майно, яке йому доручають, а у випадку пошкодження – відшкодовувати зіпсоване або поломане майно господаря. Пізніше, права робітників було розширено і в новій редакції від 1931 року ця стаття вже зникла. Наймачам забороняли самостійно визискувати гроші за збитки завдані з вини прислуги, це можна було вирішити тільки за рішенням домової єдиної комісії або через суд.

Головною проблемою була відсутність чіткої регламентації стосунків між обома сторонами їх невизначений статус, відсутність можливості формального контролю виконання договору, а часто і відсутність будь-яких письмових угод. Саме внаслідок цього протиріччя сформувався благодатне поле для зловживань. Спеціально створена женкомісія, при Наркоматі праці, розглянувши питання про становище хатніх робітниць в 1926 р. визнала: «Констатувати тяжке становище хатніх робітниць внаслідок прихованої експлуатації з боку наймачів»¹⁴.

Про важке становище домашніх робітниць часто писала тогочасна преса. Описуючи побут пролетарів, що були зайняті на виробництві обов'язково підкреслювали як змінилося, звичайно, на краще, їхнє становище після революції, але це не стосувалося хатніх робітниць. Складалося враження, що їхнє життя ніяк не змінилося і живуть вони так само погано як і при «старому режимі»: «Почти в каждой квартире есть домработницы. В конурах близ кухонь (в лучшем случае) на полу в кухне (обычное явление) – их место пребывания. ... остальные ни по виду ни по духу не напоминают домработниц, очень мало отойдя от той прослойки трудящихся старого времени, которая имела на именование кухарок, прислуги. Союзом «Нарпит» работницы охвачены мало да и как охватили корда сплошь и рядом работница начинает свой трудовой день в 6 утра, а оканчивает в 10 часов вечера»¹⁵. Врешті, навіть іноді виступали за ліквідацію самого терміну домашня прислуга й просили придумати якусь інше слово, адже це «старе», «буржуйське»¹⁶.

Нерідко хатні робітниці та наймачі вступали у відкрити боротьбу, обстоюючи свої права. Найчастіше причиною конфлікту було визначення вихідного дня. Хатня робітниця отримувала на тиждень один вихідний, який визначали за згодою із господарями. Зазвичай, у вихідні дні домашні робітниці залишалися на праці, а вихідний

¹¹ Hodyreva N. *Sovremennyye debaty o prostytutsyy: hendernyj podchod* [Current debate about prostitution: the gender approach], SPb, Aletajya, 2006, P. 185.

¹² Markevych N. *Obychay, poverya, kuchnya, malorossyyan. Reprintnoe vosproyzednenye yzdanaya 1860 hoda*, [Custom, belief, food, Little Russians. Reprinted republishing of the 1860 edition], Kyev, DOK USSR, 1991, P. 95–96.

¹³ *Ibid.*, P. 96.

¹⁴ CDAVOVU Ukrayiny, Fond № 2623, Op., 1, Case № 2654, ark. 51.

¹⁵ Pryzma, «Zhyzn' obyitatelej «bolshoho doma» [Life of the inhabitants of the "big house"], *Rabotnyca y domashnyaya chozyajka* [Worker and housewife], № 10, 1927, P. 8.

¹⁶ Syrotyna «Rabotnycam fabryk» [To the worker soft he factories], *Rabotnyca* [The employee], №10, 1924, P. 25.

отримували посеред тижня. Миський стиль життя передбачав, що значну частину домашніх справ відклали на кінець тижня. Це своєрідна специфіка, відмінність миського стилю життя від сільського, де на неділю припадає час святкового байдикування із табу на працю або окремі її види. Ця тенденція проявилася в містах України та колишнього СРСР протягом усього ХХ ст. Також традиційним були різноманітні прийоми та обіди, які влаштовували городяни в неділю. В цей день служниці мали прибрати в оселі, приготувати стіл, обслуговувати гостей тощо.

Профспілка домашніх працівників проводили анкетування з метою в'яснити умови праці робітників. Наявність окремого вихідного дня саме в неділю вважалося дуже важливим і тому таке питання було включено до анкети. Щоправда анкетування показує іноді дивні цифри, що можна пояснити специфікою радянської «традиції» складання звітів. Зокрема, вказувалося, що в деяких містах, наприклад Кам'янка, Валки або в Бердянську усі служниці мають вихідний день у неділю, хоча членами профспілки було лише чверть¹⁷. По інших містах ми бачимо більш реалістичні дані. У Вінниці із 244 робітниць лише 39 мали вихідний в неділю, в Києві є дані лише за двома районами в яких зареєстровано було 1028 хатробітниць, з них лише 405 мали вихідний у неділю, в Луганську із 592 лише 11, в Харкові тільки 515. В багатьох містах взагалі цей пункт не змогли заповнити¹⁸.

Крім регламентації трудового тижня, спірним було також питання медичного забезпечення. Наймачі не брали на себе жодних зобов'язань по лікуванню або виплатам по хворобі своїх працівників і це призводило до зловживань з боку обох сторін. У випадку, якщо жінка хворіла або завагітніла її намагалися швидко позбутися. Наприклад, жіноча комісія в Києві в 1926 р. розбирала справу в якій жінка звинуватила свого роботодавця в тому, що їй не дають лікувати хворобу очей, однак, комісія в'яснила, що хатня робітниця вимагала від свого наймача сплатити за лікування, що було незаконно і стала на сторону роботодавця¹⁹.

Нерідко слуги намагалися обманути своїх господарів, приховати частину коштів, завищити вартість закуплених продуктів чи послуг. В більшості випадків вони мали майже повну «монополію» на закупку продуктів, що також було полем для зловживань. З появою профспілки такі конфлікти почали виносити на загальний огляд, вони отримали розголос та відобразилися в документах. Цікаві є щоденникові записки С. Єфремова який дуже детально описав побут киян в 1920-х роках. Зокрема, він записав: «Стурбувала пригода з Параскою. Перші місяці була дівчина, як дівчина. Але швидко місто навчило: почалося затаювання грошей при покупках, горлання, нарешті знайшла дорогу до «місткому прислуги» і покаржилася, що їй не доплачуємо грошей, що примушуємо робити до 12 годин вночі, що не має вихідних днів. Брехня на брехні і нахабна у вічі... це при делегатці, що прийшла, певне, на її скаргу перевіряти, хоч

раніш ніколи ніяких претензій не заявляла, бо платиться їй скільки умовлено, йде додому о 6-7 год., вихідний день має, хоч не той, що їй хотілося, а щодо роботи, то, наприклад, у мене часом не прибирається часом тижнями, а делегатці в вічі бреше, що «дві квартири прибирає». Нарахували недоплатків, щось карбованців із 70. Гидко мені стало, – вийняв, заплатив, будь ти неладна – зійди з очей!»²⁰

В літературі та кіно сюжет боротьби хатньої робітниці за свої права був дуже поширеним і мав, зазвичай, підтекст політичного (класового) протистояння. Насправді причини конфлікту бали набагато глибшими. Тому необхідно, насамперед, розглянути соціальний стан наймачів домашньої прислуги. В 1931 р. місцеві осередки профспілки працівників домашнього господарства звітували про соціальний стан наймачів хатніх робітниць. Ці дані є неповними й іноді фрагментарними – вони не відображають реальну картину у великих містах та фіксують тільки тих дівчат, що працювали легально, по договору. Отже, згідно цих звітів найбільше наймали хатніх робітниць радянські службовці. В невеликих містах, таких як Золотоноша, Лебедин, Проскурів майже усі хатні робітниця працювали у службовців. В Полтаві з зареєстрованих 505 робітниць у службовців працювало – 360, у робітників – 84, кустарів – 14, студентів – 14, військових – 16, вільних професій – 2, інших – 2²¹. У Вінниці з 230 зареєстрованих дівчат у службовців працювало 209, у робітників – 16, у кустарів – 4, у нетрудових – 4²³. В Дніпрі з 525 хатніх робітниць у службовців працювало – 375, у робітників – 110, у нетрудових – 12, у кустарів – 28. У Києві, згідно неповних даних теж найбільше служанок працювало саме у службовців, а на другому місці знаходилися кустарі та, так звані, нетрудові елементи. Загалом, можна цілком впевнено стверджувати, що головним наймачем домашньої додаткової праці виступали радянські чиновники. Доволі великий відсоток серед людей, що користувалися послугами домашніх помічників були робітники.

Радянські службовці не відчували жодного дискомфорту експлуатуючи працю пролетарів. Досить часто жінки радянських та партійних чиновників мали також працювати або займатися активною суспільною діяльністю демонструючи власним прикладом реалізацію комуністичного гасла – «війна кухням». В реальності у боротьбі із «кухонним рабством» вони просто експлуатували інших жінок – хатніх робітниць. Іноді, разом із родиною мусили проживати і представники старших поколінь, які природньо брали на себе частину праці по дому. Відомий демограф А. Хоменко прийшов до висновку, що саме внаслідок економічних та побутових передумов серед несамодіяльних родичів, що мешкають разом із нуклеарним ядром, переважають старші по віку жінки – мати, тітка, старша сестра чоловіка, а найчастіше старша сестра дружини й саме цим полегшується не тільки нагляд за дітьми, але й ведення домашнього господарства²⁴. Одночасно в таких родинах різко зростає кількість самодіяльних (працюючих) жінок, що особли-

¹⁷ CDAVOVU Ukrayiny. Fond № 2703, Op., 1, Case, 95, Ark. 4.

¹⁸ Ibid., Ark.4-5

¹⁹ CDAVOVU Ukrayiny. Fond № 2703, Op., 1, Case 30, Ark.10.

²⁰ Yefremov S. O. Schhodennyky, 1923–1929 [Diaries, 1923-1929], Kyev: ZAT hazeta «RADA», 1997, P. 743.

²¹ CDAVOVU Ukrayiny, Fond № 2703, Op., 1, Case № 94, ark 13

²² Ibid., ark. 13

²³ Ibid. ark. 24.

²⁴ Homenko A. P. Sem'ya u vosproyvodstvo naselenyya. Yzbrannyye proyvedenyya [Family and reproduction of the population. Selectedworks], Moscow: Statystyka, 1980, P. 67

во помітно серед службовців. В той же час, навіть у кваліфікованих робітників такої закономірності немає. Це означає, що дружини радянських службовців, отримуючи допомогу від родичів, які мешкали разом з ними, мали можливість йти на роботу та отримувати додатковий прибуток. Саме радянські службовці були найкраще забезпечені житлом і оскільки наявність вільної житлової площі було головним питанням при наймі служниці, тільки вони могли без шкоди для власного добробуту влаштуватися на роботу.

Друга причина полягала в тому, що жінці в радянській Україні влаштуватися на працю було дуже складно. Зазвичай, цілком «нормальним» було виплачувати жінкам заробітну плату на 20–30 % менше ніж чоловікам. Для трудящих суто жіночих професій – швей, кухарі, офіціантки, посудомийки тощо влада зберігала таку дискримінаційну систему нарахування зарплати. Якщо жінка намагалася потрапити на виробництво, де виплати були вищими, то тут вона стикалася із неприхованим чоловічим шовінізмом. Молодим дівчатам дуже важко було опанувати професію, що відкривала їй дорогу на підприємства важкої промисловості. Під час обстеження умов навчання жінок у фабричному училищі в 1926 р. «женкомісія» Наркомату праці констатувала: «Одной из причин тормозящих проникновение женского труда в производстве является отсутствие общественной поддержки и зачастую нетоварищеское отношение со стороны мальчиков, а в цехах со стороны взрослых рабочих»²⁵. Непоодинокими були випадки, коли жінкам відмовляли у праці на виробництві тільки тому, що її чоловік мав роботу. Таким чином, для молоді жінки робота «в людях» була найбільш вигідним та доступним джерелом тимчасових заробітків, на відміну від державного сектора, де жінки піддавалися майже неприхованій дискримінації.

Оскільки майже все побутове життя родини знаходилося в руках хатніх робітниць, то поступово їх роль та статус в родині також зростав. Враховуючи, що сфера хатніх робітниць була окреслена домашнім виробництвом, яке все ще залишалася важливим центром сімейної економіки, то їх роль як додаткових членів родини була високою. Так, порадник молодим господиням писав, що до складу сім'ї має бути також зарахована й прислуга²⁶. Дійсно, далі ми побачимо, як в 1930–40-х рр. долі наймачів та хатніх робітниць тісно перепліталися, вони спільно ділили численні біди та життєві негаразди. А. Клоц, наприклад, пише, що із стабілізацією ситуації в країні на пізніх етапах сталінізму, радянські номенклатурники нерідко брали активну участь у житті своєї прислуги, допомагали їм влаштуватися на хорошу роботу та особливо отримати освіту, хоча б початкову²⁷.

Сприяло цьому також і той фактор, що зазвичай робітниця мешкала разом із родиною у якій вона працювала, відповідно, вона була утаємничена в найдрібніші подробиці приватного життя своїх наймачів. Нерідко,

вона могла зайняти свою нішу у внутрішньо сімейних відносинах, поширюючи свій вплив на молодше покоління або нових членів родини. Таким чином, поруч із типовими вертикальними зв'язками всередині родини, що було пов'язано із збереженням традиційної гендерної та вікової ієрархії, з'являлися горизонтальні. Про свою хатню робітницю писала Н.Полонська-Василенко, що її невістка потрапила під вплив її хатньої робітниці Матрони: «Я сама чула як вона (невістка) радила йому Юліку (прийманий син) з нас двох, а саме Мотрони та мене, орієнтуватися на Матрону. Буває»²⁸.

Інститут домашньої прислуги в 1930-х роках виконував ще одну цікаву функцію. В багатьох інтелігентних родинах серед «колишніх», як їх називали в той час, жили жінки старшого віку із незрозумілими обов'язками. Здавалося, що це були такі собі компаньйонки, яких обов'язково мали заможні панянки в XIX ст. Досить часто разом із родиною мешкала колишня нянька або якась дуже далека родичка, навіть якщо утримання такої персони для родини ставало тягарем. Наприклад, у щоденнику угорського офіцера, що під час окупації жив у Києві, є згадка про складне життя в окупації родини Кульженків. Він пише, що в цій інтелігентній родині майже все своє життя прожила нянька: «Зворушлива істота, маленька, висохла, худя невродлива...»²⁹ У маленькій кімнаті для них двох, чисті, охайно застелені, металеві ліжка». Показовим є той факт, що ліжка знаходяться в одній кімнаті і суттєвої різниці в побуті між колишніми «господарем» та «слугою» ми вже не помічаємо.

Описуючи своїх сусідів у Києві напередодні окупації 1941 р., В. Терно згадує про родину так званих колишніх: «Окрім них в будинку, ще з дореволюційних часів жила стара жінка, яку усі називали просто «няня». Це було тихе, боязливе непомітне та дуже віддане родині створіння, яке покійно сприймало усі нагінки з боку власної господині. Говорили, що вона втратила під час пожежі чоловіка та двох діточок, подалася з села до Києва у пошуках кращої долі, найнялась няньчити Таню, яка потребувала постійного догляду, так і залишилася у цій родині до кінця своїх днів»³⁰. В художній літературі образ такої «няньки» чудово описаний сучасною російською письменницею Л. Уліцькою в романі «Казус Кукоцького».

Жінки старшого віку, що пропрацювали майже все своє життя в родині вже не могли її покинути. Зв'язок із селом, що було поруйноване революцією, колективізацією та голодом вони вже давно втратили. Можливості адаптуватися в новому світі, без освіти та досвіду вже не мали. Відомий український демограф, соціолог, досить філософськи сформулював цю проблему: «... а саме життя, незалежно від тих чи інших намірів сім'ї, збільшує склад її членів за рахунок несамодіяльних, можливості яких, суспільство не може вже використати в тій, чи іншій, формі»³¹. Власне інститут прислуги замі-

²⁵ CDAVOVU Ukrainy, Fond № 2623, Op.,1, Case № 2654, ark. 46.

²⁶ A. Arstalya Sem'ya u eye zadachy. Knyha dlya rodytelej y vospytatelej [Family and its tasks. A book for parents and educators.], S-PB, P. 320.

²⁷ Klotc Alissa. «Svetlyj put'» Ynstytut domashnyh rabotnyc ..., op.cit, URL: <http://www.nlobooks.ru/node/2615>.

²⁸ Bohdashyna O., Verba I. Lysty N.D. Polons'koyi-Vasylenko do O. D. Bahalij–Tatarynovoyi [N.D. Polonskaya–Vasilenko Letters to O.D. Bahalij–Tatarinova], *Naukovi zapysky Instytutu ukraïns'koyi archeohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrainy. Zb. nauk. prac'* [Scientific notes of the Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine. Sciencesworks], T. 3, 1999, P. 515.

²⁹ Fettih Nandor [Kiev's Diaries](3. XII. 1941 – 19. I. 1942). Kyev: "Sofiya – A", 2004, P. 83.

³⁰ Terno V. Rastrepannye vospomnyannya o strannom detstve [Dishevel ed memories of a strange childhood], Kyev, KYJ, 2003, P. 96.

³¹ Homenko A.P. Semya y vosproyvodstvo naselenyya. Yzbrannye proyvedenyia [Family and reproduction of the population. Selected works], Moscow, Statystyka, 1980, P. 68.

нив собою інститут пенсійного забезпечення для тих громадян чий професійний досвід влада відверто зневажала. Таким чином, колишня прислуга ставала членами родини своїх наймачів, їх зв'язок вже не мав формальних ознак стосунків між робітником та роботодавцем. Приймаючи живу участь у житті родини, насамперед у справі забезпечення життєдіяльності родини та виховання дітей, колишні служниці та няньки, займали своєрідну нішу, прогалину у сімейній структурі городян в першій половині ХХ ст. У традиційному соціумі структура родини зазвичай збалансована та має складну кількохпоколінну структуру. В умовах переходу до домінування нуклеарної родини (нагадаємо, що цей перехід супроводжувався цілою низкою складних соціальних, економічних та політичних експериментів та катаклізмів) з'являлася своєрідна ніша, яку заповнювали представниці класу особистої прислуги. Якщо сформулювати цю проблему більш просто, то виходило, що фінансові та житлові умови не дозволяли утримувати прислугу, але структура побутового забезпечення (а точніше його відсутність) вимагали додаткових робочих рук, які могли б забезпечити життєдіяльність родини.

Висновки. Інститут домашньої робітниці виконував роль потужного міграційного каналу, що давав можливість жінкам освоювати міський простір. Саме в першій половині ХХ ст. зростає рівень урбанізації в Україні, швидкими темпами збільшується чисельність міського населення, зростає кількість міст. Відповідно, через інститут домашньої прислуги жінки могли потрапляти в міста, змінюючи статеву структуру населення, адже в ХІХ ст. в містах переважало чоловіче населення, а в ХХ ст. вже навпаки. Для більшості жінок в досліджуваній період були закриті можливості професійної адаптації та зростання. Найчастіше вибір професії обмежувався виключно сферою послуг, серед яких побутові послуги відігравали чи не найголовнішу роль. Відповідно у цій сфері постійно існував попит на жіночі руки, що робило професію домашньої прислуги актуальною. Занепад професії було пов'язано із суттєвими матеріальними обмеженнями та збіднінням побутового життя городян УРСР в 30–40-ві роки ХХ ст. Одночасно інститут домашніх робітників також виконував роль своєрідної альтернативи соціального забезпечення. Для багатьох людей старшого віку, особливо самотніх жінок, робота в «наймах» давала можливість адаптуватися та вижити в суворих умовах політичних та економічних катаклізмів ХХ ст. Їхні стосунки із роботодавцями виходили за рамки суто професійних та ставали більш схожими на родинні. В таких умовах статус цих жінок змінювався і залишався невизначеним, а самі жінки займали «порожні» ніші в нуклеарних родинах.

Таким чином, дуже складно визначити становище жінки в статусі хатньої робітниці лише опираючись на існуючі моделі та економічне становище цієї верстви якимось однозначно, поза контекстом співвідношення між приватного та громадського світу, що активно переміщувалися в першій половині ХХ ст. Найбільш точно характеризує статус домашніх робітниць протиріччя між їх реальним статусом в побутовому домашньому

житті та соціальним статусом в суспільстві. Найскладнішим питанням у взаємостосунках наймачів та працівників є амбівалентність статусу дівчини у наймах, котра була частиною сім'ї, але в той же час, мала підпорядковуватися іншим правилам. Саме цей аспект створював найбільш напружене та наелектризоване поле, яке породжувало конфліктні ситуації.

Borysenko Myroslav. Homeworkers status in Ukrainian urbanized society at first part of XX century. Aim of investigation. The article is devoted to the study of the status of maids in the conditions of the urbanized space of Ukraine at the first half of the twentieth century. The purpose of the study is to demonstrate the connection social status and household development at the first half of the twentieth century. The author analyses the economic and political status of domestic workers according to their household environment. The author uses anthropological approaches in his study, which is typical of the history of everyday life. The article is dedicated to unfamiliar problem in Ukrainian history science. The author explores social status of invisible social group – the servants. It is first attempt to describe the ordinary life of Ukrainian maids as a separately strata of society. In those time women has not opportunity to find good job in the city and they have been oppressed and unequal. Home working was one of the not numerous way for women adoption in the not hospitality cites. Many maids worked illegally without any agreement and it was a first reason for the conflicts. The servants have not own dwelling and they lived in apartments with employers. Servants have going more power in home space but them social rank in public space was too low.

Scientific novelty. For the first time in Ukrainian historiography the status of domestic workers in Ukraine in the interwar period was considered. The author first demonstrated the difference between the wages of domestic workers in large and small cities. Also, in the article on the basis of archival materials, for the first time, is reflected the social character of employers in domestic work in Soviet Ukraine. The author also is substantiated his vision of the causes of the decline of the Institute of domestic workers in Ukraine. **Conclusions.** The article shows the lack of fundamental research on the problems of domestic work in modern Ukrainian historical science. Also in the work proved that workers in industrial cities were the main consumers of services of maids. The main reason for the low social status of maids was their ambivalent position in society and family.

Key words: homeworkers, servants, ordinary life in Ukraine, gender, social status.

Borysenko Myroslav – Doctor of Historical Science, Professor of Ethnology and local History Department of Taras Shevchenko National University of Kiev. Research interest: social history of Ukraine during first part of XX century, history of urbanization, arising a new customs and rituals in everyday life of Ukrainians in XX century, development of urban dwelling and urban life also.

Борисенко Мирослав – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Коло наукових інтересів: соціальна історія України першої половини ХХ століття, історія урбанізації, поява нових звичаїв та ритуалів у повсякденному житті українців у ХХ столітті, а також розвиток міського житла та міського стилю життя.

Received: 04.10.2017

Advance Access Published: November, 2017

© M. Borysenko, 2017